

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Методологія та методика історичних досліджень

В. П. СКОБЛИК (Ужгород)

Історія Русі-України XI—XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тойнбіанської інтерпретації)

В останньому десятилітті другого тисячоліття ми є свідками відчутної трансформації міжнародних відносин. Ряд народів Європи та інших частин світу визначається в нових орієнтирах свого розвитку. Формуються нові державні нації, які намагаються у своєму давньому істо-

ричному минулому знайти обґрунтування для культурно-політичної переорієнтації. До таких націй належить і українська. Для розуміння своєї історичної ролі в європейському й світовому контекстах ми не можемо обмежуватися ознайомленням з поглядами лише українських авторів або представників сусідніх держав. Нам потрібно мати й відповідне уявлення про інтерпретацію різних проблем нашого історичного минулого в працях видатних учених провідних країн Заходу.

Помітне місце серед найвідоміших західних вчених-мислителів ХХ ст. займає британський історик Арнольд Джозеф Тойнбі (1889–1975), численні книги і статті якого вже більш як півстоліття є об'єктом уваги фахівців різного профілю. На сьогоднішній день тойнбіана включає сотні критичних статей, книг, оглядів, рецензій, перекладів. Різними аспектами наукового доробку британського вченого цікавилися видатні науковці Західної Європи, СІЛА, колишнього Радянського Союзу, Японії, Австралії, Латинської Америки, Індії, мусульманського світу. Справжній бум тойнбіани спостерігався у 50–60-х роках ХХ ст., особливо у США, де, на відміну від Великобританії, Тойнбі сприймався як справжній авторитет. Саме тоді Ганс Кон (відомий американський спеціаліст з історії національних рухів, уродженець Праги) пророкував: "...мало знайдеться читачів, які не визнають, що працю Тойнбі, незважаючи на помилки в деталях і на сумнівність його загального підходу, прийдеши покоління оцінять як головне досягнення історичної науки середини двадцятого століття"¹.

Дехто може зауважити, що історія України не була в центрі наукових інтересів Тойнбі. На думку багатьох, він згадував українців лише побіжно, часто у контексті висвітлення взаємин між Росією і Заходом. Усе це лише частково вірно. Дійсно, у своїх працях Тойнбі відводив українцям значно менше місця, ніж росіянам, грекам чи туркам. Але не будемо забувати й те, що Тойнбі торкався різних проблем української історії впродовж майже всього свого творчого життя, у статтях і книгах, опублікованих з 1914 по 1970-і роки. Обравши темою свого дослідження тойнбіанську інтерпретацію історії Русі-України XI–XVIII ст., ми свідомо виносимо за його рамки висвітлення в працях Тойнбі української історії ХХ ст. Чому? Справа тут не лише у потребі обмежити обсяг даної публікації. Ми вважаємо, що Тойнбі продемонстрував різні підходи при висвітленні історії України XI–XVIII ст., з одного боку, і ХХ ст., -- з іншого. Якщо у першому випадку сюжети з української історії органічно вплетені в тойнбіанську схему розвитку цивілізацій та його ж концепцію міжцивілізаційних відносин, відіграючи при цьому функцію ілюстрації певних моделей суспільного розвитку, то в другому -- ми маємо справу з поточною політичною конкретикою, яку Тойнбі майже не використовує з метою обґрунтування своїх теоретичних побудов, швидше намагаючись висловити своє ставлення до злободенних проблем суспільно-політичного розвитку українців.

Ми усвідомлюємо, що наше дослідження є лише частиною різнобічної дослідницької роботи українських вчених-тойнбіанознавців, яку не ми розпочали, і не ми завершимо². Навряд чи хтось стане заперечувати, що в Україні, завдяки передусім Ю. В. Павленку, серйозна тойнбіана існує вже принаймні від початку 1980-х років. Особливо потрібно відзначити те, що українські вчені не займалися поверховим коментаторством і дріб'язковою критикою окремих концептуальних положень (а тим більше фактологічних неточностей) А. Дж. Тойнбі, а здійснили ряд цікавих спроб творчого поєднання ідей британського вченого зі своїми власними. Тим не менше, в українській тойнбіані до цього часу немає праці, спеціально присвяченої комплексному дослідженню поглядів британського історика-мислителя на суперечливу історію України-Русі XI–XVIII ст. Серед найважливіших причин цього є проблема доступу

до першоджерел (не до перекладів чи скорочених версій праць Тойнбі, а саме до оригінальних джерел), більшість яких зберігається у бібліотеках за межами України. Тому ми намагалися спиратися саме на ті сторінки (у буквальному й переносному розумінні) з праць британського вченого, з якими нарешті варто познайомити українського читача.

Перед тим як розглянути підхід британського вченого до окремих періодів і проблем історії Русі-України XI—XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин, ми вважаємо за потрібне звернути увагу на специфіку його міркувань як щодо суті міжцивілізаційних контактів, так і щодо змісту понять, що безпосередньо стосуються нашої теми. А це особливо важливо, якщо врахувати, що понятійний апарат Тойнбі протягом десятиліть був об'єктом найдошкульнішої критики. Навіть американські науковці, які у більшості випадків були найбільш прихильними дослідниками публікацій свого британського колеги, висловлювали з цього приводу серйозні зауваження. Так, відомий американський соціолог-міжнародник Кеннет У. Томпсон досить однозначно оцінює тойнбіанську термінологію: "Більшість його дефініцій є швидше літературними, ніж науковими, й існує така ж широчінь і невизначеність більшої частини його термінології, яка загалом характеризує духовні інтерпретації історії"⁷. І все ж ми вважаємо, що, звернувшись до праць Тойнбі, отримаємо досить чітке уявлення про найістотніше в його підході до міжцивілізаційної проблематики.

Же у статті "Слов'янські народи" (1914 р.) Тойнбі вперше порівнює два сучасні йому народи (росіян і казанських татар) за цивілізаційним принципом⁴. У книзі "Національність і війна" (522 стор.), що була видана 1915 р., вчений вказує на культурно-цивілізаційну підоснову тривалого протистояння між двома європейськими країнами Польщею і Росією: "Росія — традиційний ворог польської нації. Два народи були і залишаються лідерами-суперниками в слов'янському світі. Польща запозичила свою культуру від Заходу. ...Росія взяла на себе спадщину Візантійської імперії" -. А в книзі "Нова Європа. Кілька нарисів про відбудову" (вийшла того ж року) британський історик висуває тезу про несумісність "ідеалу нації" ("національності") з цілісністю цивілізації -- регіональної культурно-політичної спільноти: "Ідеал національності -- це загроза нашій (західноєвропейській. — В.С.) цивілізації"⁶.

Важливу роль у становленні тойнбіанської концепції міжцивілізаційних взаємин вціграла книга "Західне питання в Греції й Туреччині. Дослідження контакту цивілізацій" (420 стор.), опублікована 1922 р. У ній історик висунув тезу, згідно з якою "контакт цивілізацій завжди був, є і буде провідним чинником людського поступу"⁷. Відзначивши, що "цивілізації - - це найбільш реальні і фундаментальні форми людського суспільства", він підкреслює, що "відмінності між ними полягають не в зовнішніх ознаках..., а в способі мислення (буквально: "у станах розуму". • В.С.)"⁸. Доповнюючи це коротке визначення, Тойнбі висуває одне з провідних положень своєї концепції міжцивілізаційних відносин: "Цивілізації -- це відмінності свідомості, і на щастя існують можливості екстенсивних ментальних узгоджень між представниками однієї та іншої цивілізації"⁹. Вказане положення свідчить про те, що Тойнбі у 1922 р. не схильний був розглядати міжцивілізаційні відмінності як підставу для своєрідного цивілізаційного ізоляціонізму.

Положення про можливість культурно-психологічних узгоджень між представниками різних цивілізацій історик розвиває у "Дослідженні історії", особливо у 8-му томі цієї праці. Найвищим призначенням міжцивілізаційних контактів Тойнбі вважав творення "нового способу життя", який переймав би "без упереджень" духовне багатство "культур-суперників", забезпечуючи "вихід за межі" обох цих культур-цивіліза-

цій"¹⁰. Саме у спробі підкреслити надзвичайну важливість "зустрічей" між різними суспільствами для творення атмосфери відкритості й взаємоприязні у стосунках між ними ми вбачаємо сутність тойнбіанської концепції міжцивілізаційних відносин. Адже люди, які знаходяться на перехресті міжцивілізаційних "зустрічей", більше спроможні збагнути вторинність тих доктрин, традицій, звичаїв, стереотипів, що їх роз'єднують, у порівнянні з невідкладною потребою поставити в центрі людської історії одухотворену людину-творця.

Оскільки Тойнбі розглядав Україну як арену протидії і взаємодії двох великих цивілізацій — західної і православної, то ми мусимо також з'ясувати, у чому він бачив сутність відмінності між вказаними цивілізаціями. Порівнюючи в книзі "Західне питання в Греції й Туреччині" історію західної й православної ("близькосхідної", за тодішньою термінологією вченого) цивілізацій, Тойнбі звертає особливу увагу на те, що у візантійському суспільстві держава вступила в стадію зрілості вже у VIII ст., тоді як на Заході подібне сталось, на його думку, не пізніше XV ст. Тому в православному суспільстві, на відміну від західного, "державна абсорбувала чи підпорядкувала собі все", приглушивши та уповільнивши "розвиток інших соціальних інституцій та видів діяльності" ¹¹. Подібне протиставлення "суспільств західного і православного християнських світів", "двох зовсім різних морфологічних типів" ми знаходимо і в 1-му томі "Дослідження історії" ¹². В цьому ж томі Тойнбі вказує, що Захід ("католицькі і протестантські народи Європи й Америки та південних морів") і "православне християнське чи візантійське суспільство" ("Південно-Східна Європа і Росія") належать передусім до різних "культурних світів" ¹³. При читанні праць Тойнбі впадає у вічі, що він вживає термін "Росія" ("Russia") для позначення як власне Росії, так і всієї східнослов'янської спільноти.

Яке ж місце, з точки зору Тойнбі, займати східні слов'яни, в тому числі й українці (чи їх предки), в історії православної цивілізації? Якщо у 1-му томі "Дослідження історії" вчений називає Русь "другою батьківщиною" православного християнства ¹⁴, то у 2-му — він визнає східнослов'янську спільноту лише "третьім центром тяжіння" православного світу, після візантійської Анатолії й ватиканського регіону. У 2-му томі історик також вживає термінологічний зворот "руське відгалуження православного християнського світу", зазначаючи, що православне християнство, "перенесене на Русь у десятому столітті Христової ери", взагалі започаткувало цивілізацію на цій "незайманій землі" ¹⁵. Тобто, весь східнослов'янський світ, включаючи Росію, Україну й Білорусь, отримав у тойнбіанській схемі статус "відгалуження" православної цивілізації. І лише у 12-му томі "Дослідження..." вчений виділив "руський світ" в окрему цивілізацію-супутник - хоча й не зовсім самостійну цивілізацію, але водночас і не "відгалуження" іншої цивілізації ¹⁷. Супутниковий характер "руської цивілізації" Тойнбі пояснює тим, що вона з X ст. перебувала в орбіті православної християнської цивілізації, а "із завершальних десятиліть сімнадцятого століття" перейшла у сферу впливу західної цивілізації ¹⁸. Щоправда, в останньому випадку виникає запитання: невже українці (з білорусами) потрапили у сферу впливу західної цивілізації лише наприкінці XVII ст.? Адже при висвітленні конкретних проблем сам Тойнбі це заперечує, вказуючи на перебування українців у сфері західного впливу задовго до XVII ст. А може, слід розглядати українців як інтерцивілізаційний феномен? Тим більше, що, незважаючи на приналежність їх до греко-православного світу за релігійно-культурною традицією, для українського суспільства (перед приєднанням до Росії) не було характерним панування держави, як це бачимо в типовому суспільстві православно-візантійського зразка. В українців здавна було розвинуто почуття особистої гідності, поваги до

невід'ємних прав особи, ініціативності та заповзятливості. А це зближує нас із "західною цивілізацією", "відмітною рисою" якої Тойнбі називав "святистість громадянських прав особи"¹⁹.

Впритул наблизившись до тойнбіанської інтерпретації понять "Україна" та "українці", слід розповісти, як у вихідця з елітарної британської сім'ї вікторіанської епохи виник інтерес до українського народу. В книзі "Цивілізація перед випробуванням" (1948 р.) Тойнбі згадує про те, що під час боснійської кризи 1908—1909 рр. на навчання до Балліоля повернувся його колега Льюїс Немір, який проводив канікули у Східній Галичині²⁰. Саме завдяки Л. Неміру (Леві Бернстайну-Немировському), який походив з єврейської общини невеличкого галицького містечка Немирів, Тойнбі дізнався про існування українського народу. Інтерес до української проблематики розвинувся у нього під впливом подій першої світової війни, коли воюючі держави звернули особливу увагу на недержавні народи, у тому числі й на українців, з метою їх залучення до боротьби на своєму боці. Вже у статті "Слов'янські народи" (грудень 1914 р.) молодий співробітник Міністерства закордонних справ Великобританії згадує "малоросіян" як другий за чисельністю (26 млн.) слов'янський народ²¹. Тут же Тойнбі звертає увагу й на те, що територія Правобережної України була найімовірнішою прабатьківщиною слов'ян: "Первісним центром розселення слов'ян, вірогідно, був регіон у Центральній Європі, приблизно окреслений Карпатськими горами на заході, трясовинними болотами (Полісся. — В.С.) - на півночі, течією річки Дніпро - на сході й чорноморськими степами -- на півдні"²².

Розгорнуте визначення терміну "Україна" ми знаходимо у 7-му розділі книги "Нова Європа. Кілька нарисів про відбудову" (1915 р.): "...Україна означає просто прикордонна земля" - між Північчю й Півднем, лісом і степом -- і вона простягається із заходу на схід величезним поясом від Карпат до Волги -- поясом, який відомий як своїм ґрунтом, так і своєю історією: бо це - • знаменита країна "чорнозему"..."²³. У цьому визначенні привертають увагу принаймні дві особливості. По-перше, Тойнбі розглядає Україну не як окраїну Росії, а як територію на межі величезних природно-географічних регіонів, натякаючи на природно-географічну детермінованість посередницької ролі України в історії. І, по-друге, вчений вказує на давню історію української землі, ототожнюючи її з відомою ще в античні часи "країною чорнозему".

Пізніше, в "Дослідженні історії", Тойнбі був схильний розглядати українців уже не стільки як самодостатній соціокультурний феномен, скільки як невід'ємну частину руського відгалуження православної цивілізації. В цьому можна переконатися уже з перших томів "Дослідження історії"²⁴. Навіть у 12-му томі цієї книги, де переглядаються й уточнюються попередні погляди й міркування історика, він називає українців "однією з трьох підгруп у межах самої "русської" спільноти"²⁵.

Навряд чи потрібно нагадувати, що така точка зору донедавна була загальноприйнятою на Заході. Тому й не дивно, що серед відомих західних науковців лише Ганс Кон звернув увагу на недооцінку українців у працях Тойнбі. Визнаний спеціаліст з проблем націоналізму Г. Кон недвозначно включив українців до числа "неросійських національностей", на противагу тойнбіанській невизначеності з цього питання²⁶.

Недооцінка в "Дослідженні історії" українців, як окремого культурно-політичного чинника, пояснюється, на наш погляд, такими причинами: 1) за життя Тойнбі українці так і не ввійшли в коло державних народів, а тому часто сприймалися на Заході як похідний і несамостійний соціокультурний (етнографічний) феномен; 2) у тойнбіанській схемі цивілізацій, де підосновою міжцивілізаційного поділу був релі-

гійно-конфесійний підхід, дуже спокусливо було включити українців до так званої "руської спільноти", чи навіть до "російського народу" (за іншим варіантом перекладу), враховуючи, крім релігійної близькості, також і мовну спорідненість.

Взявши все це до уваги, ми можемо безпосередньо розглянути особливості тойнбіанської інтерпретації окремих періодів і проблем історії нашого народу XI– XVIII ст., як у контексті відносин між західною й православною цивілізаціями, так і на тлі стосунків всередині східнослов'янської спільноти.

Розпочнемо з того, що взаємозв'язкам між давньою Україною (найважливішою складовою частиною Київської Русі) та середньовічним Заходом Тойнбі присвячує окремих, хоча й невеликий за обсягом (трохи більше п'яти сторінок), розділ 8-го тому "Дослідження історії" під заголовком "Середньовічний Захід і Київська Русь"²⁷. Судячи за підтекстовими посиланнями, історик побудував цей розділ на матеріалах з опублікованих французькою й англійською мовами статей і монографій авторитетних на Заході науковців російського й польського походження - С. Платонова, Г. Вернадського, Д. Оболенського, О. Галецького, Ф. Дворніка. Єдиним первинним джерелом, використаним Тойнбі при написанні цього розділу, була "Хронографія" Михайла Пселла (на грецькій мові візантійського періоду). При цьому він використав свої знання з візантійської історії.

Висвітлюючи проблему відносин середньовічного Заходу й Київської Русі, Тойнбі оперує фактами, які засвідчують наявність тенденції до зближення між Київською Руссю і західноєвропейським світом в XI– XII ст. "Найраніші стосунки Русі із західнохристиянським світом" Тойнбі розглядав як "наслідок прийняття нею (Київською Руссю. - В.С.) християнства з рук вселенського патріарха константинопольського"²⁸. Внаслідок одночасного навернення Русі до православного християнства, а Угорщини, Польщі та скандинавських країн до західного християнства на межі X і XI століть "старий водний шлях між руськими й шведськими провінціями колишнього паганського скандинавського світу" перетворився, за Тойнбі, у "канал комунікації між двома християнськими світами"²⁹. Крім того, одночасне прийняття двох різних традицій суміжними центральноєвропейськими народами привело, на його думку, до встановлення своєрідної пограничної межі між двома християнськими світами³⁰.

Тойнбі, отже, розглядав прийняття християнства різних традицій як початок досить чіткого культурно-політичного й цивілізаційного поділу Центрально-Східної Європи. Внаслідок такого розмежування з'явилися суттєві відмінності в розвитку навіть сусідніх народів, які стали належати до різних релігійно-культурних світів. Проте, як зазначає вчений, ці відмінності "не перешкодили візантійській Київській Русі й ранньосередньовічному західнохристиянському світу ввійти в економічні, політичні та культурні відносини між собою"³¹.

Тойнбі особливо наголошує на тому, що, незважаючи на приналежність до різних релігійно-культурних світів, київські русичі й західняни підтримували між собою досить інтенсивні духовно-релігійні зв'язки. Київська Русь без упереджень приймає у себе прочан і монахів західнохристиянського віросповідання, читала перекладені з латині життя святих, переймала деякі культури святих (зокрема, св. Миколая, який згодом став покровителем Різдва на Заході) й багато інших духовних набутоків західнохристиянської цивілізації. Як висновок до історії відносин Київської Русі та Заходу сприймається цитата зі статті Ф. Дворніка "Київська держава та її відносини із Західною Європою" (опублікованої у 29-му томі "Наукових праць королівського історичного товариства" в Лондоні в 1947 р.), наведена Тойнбі наприкінці розділу: "Русь ніколи не

усвідомлювала спільності своїх інтересів із Західною Європою так, як у період між одинадцятим і тринадцятим століттями"³².

Якщо розглядати тойнбіанську інтерпретацію зв'язків Київської Русі із Заходом у контексті спрямованості та призначення міжцивілізаційних відносин у концепції історика, то ми можемо збагнути, що у давньо-минутих стосунках між киеворуським відгалуженням православної цивілізації та західнохристиянською цивілізацією він вбачав прообраз майбутніх відносин між цивілізаціями в атмосфері відкритості й відмови від негативних психологічних стереотипів. Оскільки наявність різних релігійно-культурних традицій не перешкоджала досить тісним зв'язкам між суспільствами в минулому, то вона не повинна бути на заваді в налагодженні таких же контактів у майбутньому. І хоча Тойнбі розглядає "західну агресивність" як чи не єдину причину погіршення відносин між руським (східнослов'янським) та західним світами³³, було б більш логічно висловити з цього приводу інше припущення, яке органічно випливає із сутності тойнбіанської концепції міжцивілізаційних відносин. Саме абсолютизація специфіки кожного з культурних світів, доктринерство, дух нетолерантності й похідне звідси бажання нав'язати своє домінування іншому суспільству призвели до виникнення атмосфери відчуження між західними й православними християнами.

Не дуже переконливо виглядає теза Тойнбі про відособлення Русі від Заходу, яке, на його думку, наступило протягом XIII—XV ст. без врахування відмінностей між тими частинами колишньої Київської Русі, що отримали пізніше назву "Україна" (і "Білорусь"), з одного боку, та "Московщина" (згодом -- "Росія"), -- з іншого. Адже південно-західна частина Київської Русі, яку з часом стали називати "Україна", ніколи по-справжньому не переривала своїх зв'язків із Західною Європою. На це звертає увагу Оскар Галецький (американський історик польського походження, відомий спеціаліст з історії польсько-українських політичних і церковних відносин) у своїй книзі "Від Флоренції до Бреста (1439—1596)", вперше опублікованій у 1958 р.³⁴ Відносини із Заходом Шведсько-Західної Русі, де ще у XII—XIII ст. існувало, на думку О. Гшієцького, прагнення до відновлення релігійної єдності з Римом та до політичного зближення із Західною Європою, різко відрізнялися від відносин із західним світом Володимиро-Суздальської Русі (ядро майбутньої Росії), де "зовсім не було традиції якої-небудь першопочаткової єдності з Римом", а "відносини з католицькими сусідами... завжди були ворожими"³⁵.

Відмінності між південно-західною та північно-східною частинами Київської держави все ж не залишилися поза увагою Тойнбі. З метою ілюстрації стимулюючої ролі натиску зовнішніх сил для розвитку певного суспільства вчений наводить приклад боротьби південно-західних русичів проти "фінських жителів північно-східних лісів", натиск яких хоча й був "незначний", але все-таки спричинив переміщення "центру тяжіння" "руського православного християнського світу" від "верхнього басейну ріки Дніпра" (тут історик насправді має на увазі регіон середнього Дніпра поблизу Києва. - *В.С.*) у північно-східному напрямі: "Звідси (з Середнього Придніпров'я. *В.С.*) центр тяжіння православної •християнської цивілізації Русі був перенесений упродовж дванадцятого століття до верхнього басейну Волги людьми руського прикордоння, які здійснювали експансію в цьому напрямку за рахунок примітивних язичницьких фінських жителів північно-східних лісів"³⁶.

У процесі експансії на північний схід Київська Русь хоч і розширювалася територіально, але "надломилася" духовно. Безпосереднім виявом надлому киеворуського суспільства історик вважав "мілітаризм, який місцеві (удільні. • *В.С.*) руські князі навчилися використовувати у міжусобній боротьбі". Проте цей "мілітаризм" виник, за

Тойнбі, внаслідок "прикордонної війни, в ході якої руські першопрохідники поступово збільшували обсяги руського світу за рахунок лісових фінів" "у віддалених лісах північного сходу"³⁷.

Саме під час цієї "прикордонної війни", зазначає історик, "політична перевага перейшла до войовничого й варварського прикордоння від порівняно цивілізованої і мирної внутрішньої частини" Київської Русі. Вказане "переміщення центру тяжіння, — пише далі Тойнбі, — супроводжувалося надломом пересащеної (з Візантії. — В.С.) цивілізації, яка виявилася нездатною перенести обтяження чужого суспільного клімату, виразно ворожого навіть у його м'якшому варіанті". Посилаючись на праці "двох авторитетів" у сфері дослідження історії Русі (як характеризує їх сам Тойнбі) — книгу В. Ключевського "Історія Росії" (том I, опублікований 1925 р. німецькою мовою в Берліні) і працю князя Д. С. Мірського "Кембріджська середньовічна історія" (том 7, опублікований 1932 р.), Тойнбі стверджує, що "надлом" (тобто початок занепаду) "православної цивілізації" Київської Русі стався наприкінці XI — в середині XII ст. Символічним виявом "надлому" київськоруського суспільства він вважає перенесення в 1157 р. столиці великого князя з Києва до Володимира (розміщеного у басейні Волги). Вказуючи на те, що "тривожний час" Русі мав місце уже принаймні за століття до монгольської навали, історик підкреслює, що "початок нещастя" Київської Русі був справою "не монгольських, а руських рук"³⁸.

Аналіз тойнбіанського тлумачення протидорства між південно-західною (точніше "серединною") частиною Київської Русі та її північно-східним прикордонням спонукає нас замислитися над проблемою наслідків військової експансії для суспільства, яке її проводить. Адже Київська Русь X—XII століть не мала достатньо міцної й централізованої адміністративної структури, щоб контролювати навіть корінні ("серединні") руські землі³⁹. Розширюючи територію Київської держави у північно-східному напрямку, київськоруські князі створили передумови для виникнення в районі Волго-Окського межиріччя суспільно-державного утворення, яке стало серйозним суперником серединної Русі-України в боротьбі за першість у східнослов'янському світі. Крім того, якщо "надлом" "православної християнської цивілізації" Русі, тобто втрата нею духовної сили, необхідної для розвитку, відбувався з кінця XI до середини XII ст., то в такому випадку вся пізніша історія східнослов'янського світу, в якому стала домінувати Москва, має не дуже привабливий вигляд занепаду і розкладу "надломленої" цивілізації. Подальше швидке розширення володінь Московщини до меж Російської імперії (у тому числі й за рахунок "серединної" Русі-України), яке відбулося шляхом вдалих політичних маневрів і воєн, потрібно розглядати, за Тойнбі, лише як підтвердження й наслідок духовного "надлому" "руського" суспільства.

Відносини українців з росіянами посткиївськоруського періоду Тойнбі розглядає у двох основних контекстах - - боротьби проти євразійських кочівників та суперництва між Заходом і Московщиною за українські й білоруські землі.

Якщо наприкінці київськоруського періоду центр життєдіяльності "руського" світу перемістився з Середнього Придніпров'я до Волго-Окського межиріччя, то незабаром, на думку Тойнбі, ситуація різко змінилася: "Згодом центр життєдіяльності знову перемістився і перейшов цього разу від Верхньої Волги до Нижнього Дніпра; сталося це тоді, коли незначний натиск лісових племен (жителів басейну Верхньої Волги. — В. С.) був переважений навальним натиском кочівників євразійського степу"⁴⁰. Цей "надзвичайно суворий виклик" останніх, пов'язаний з монгольським завоюванням руських земель у середині XIII ст., спричинив, як зазначає Тойнбі, "відповідь, що була особливо оригі-

нальною й творчою" ⁴¹. Цією відповіддю, на думку історика, було виникнення впродовж жорстокої й тривалої прикордонної боротьби проти кочівників (з середини XIII до середини XV ст.) такого суспільного явища (і соціальної групи), як козацтво. Хоча Тойнбі й не розглядає козацтво як виключно український соціальний феномен, але він зазначає, що всі "козацькі общини", розкидані "від берегів Дону до берегів Уссурі", "походили від однієї материнської общини, козацької армії Дніпра", про яку вперше згадує писемна історія у XV ст. ⁴².

Спираючись на свою величезну ерудицію, Тойнбі намагається відшукати у всесвітній історії типологічно споріднені з козацтвом соціальні групи і вказує на спартанців, йомсборзьких вікінгів та на "хрестоносні рицарські ордени" як на своєрідних попередників "дніпровських козаків". Хоча ці аналогії досить поверхові й не завжди обгрунтовані достатньою кількістю ознак сутнісної подібності, але наголос на тому, що "ці козаки спочатку були напівмонашим військовим братством", об'єднаним ідеєю боротьби проти іновірців, дозволяє побачити близьку типологічну спорідненість між українськими козаками та середньовічними рицарськими орденами. Тим більше, що історик уже в одній із своїх перших статей — "Слов'янські народи" (1914 р.) — згадує "напівтеократичні общини козаків, напівмонахів і напівграбіжників..." ⁴³.

У чому ж тоді Тойнбі вбачав оригінальність і творчий характер відповіді українських козаків на "справді надзвичайний і надто тривалий" виклик кочівників ("номадів") євразійського степу? Козаки, на думку вченого, започаткували й розвинули "новий спосіб життя й нову суспільну організацію, які дали можливість осілому суспільству вперше в історії цивілізації не просто захищатися від євразійських кочівників..., але фактично здійснити довготривале завоювання земель номадів та змінити сам зовнішній вигляд ландшафту, перетворивши кочові пасовища у селянські поля та замінити їхні (кочівників. — В.С.) пересувні табори постійними поселеннями" ⁴⁴.

Окрім того, козаки, зазначає Тойнбі, "не стільки відтворювали минуле, скільки випереджати майбутнє". Адже вони не лише витіснили номадів за допомогою постійних сільськогосподарських поселень у степах, оволодівши при цьому запозиченим від кочівників мистецтвом верхової їзди. Козаки вміло використали успадковане від скандинавів мистецтво пересування по ріках за допомогою військових човнів. Отримавши очевидні переваги у маневруванні над номадами, козаки, на думку вченого, виступили в ролі "попередників колоніальних держав сучасного західного світу в їх стратегічній перспективі". Тобто, використання козаками військових човнів у боротьбі проти кочівників історик розглядав (у властивій йому манері) як архетип використання колоніальними державами залізниць, автомобілів і літаків для боротьби проти кочівників у XX ст. Адже "саме за допомогою човна, а не на спині коня", зазначає вчений, козаки "остаточно проклали собі шлях до панування в Євразії" ⁴⁵.

Отже, "руське відгалуження" православної цивілізації зуміло, вважає Тойнбі, встановити свій контроль над Великим Євразійським степом, що простягається від Причорномор'я до берегів Тихого океану, завдяки творчому генію "дніпровських" (українських) козаків, які винайшли найефективніші засоби боротьби проти номадів, тисячолітніх господарів євразійських степів. Крім того, застосування українськими козаками нових засобів боротьби (військових човнів) проти кочівників дозволяє звернути увагу й на те, що не лише завоювання власне російськими козаками величезних азіатських просторів, а й західна колоніальна експансія за рахунок номадів Азії й Африки можуть сприйматися як своєрідне повторення (на значно вищому рівні) "архетипної" української козацької експансії у Північному Причорномор'ї.

Тойнбі вказував не лише на спільне походження різних "козацьких общин", а й на їх суперечливі відносини з Московщиною. Так, відзначивши, що "до кінця шістнадцятого століття батьківська козацька община, розміщена вздовж лінії Дніпра, породила дві дочірні общини: донських козаків та яїцьких козаків", вчений зауважує, що всі козацькі спільноти з часом потрапили у сіті "нерівноправного союзу з Московщиною, який хоча й прискорив їхню експансію, але зрештою коштував їм власної незалежності"⁴⁶.

Такі міркування вказують на те, що історик розумів протилежність інтересів демократичних "козацьких общин", з одного боку, та авторитарної Московської держави, — з іншого. Українська козацька держава, якби їй вдалося зберегти своє існування в боротьбі проти московської деспотії, могла б стати не лише надійним тилом тривалої експансії козаків углиб євразійських степів, а й відігравати провідну роль у створенні конфедерації козацьких спільнот від Причорномор'я.

Розглядаючи відносини між українцями і росіянами через призму козацької історії, Тойнбі звертає увагу на запозичення частиною росіян винайденої українцями соціальної інституції (козацтва), а також на суперечливі наслідки "нерівноправного союзу" козаків з Московщиною.

Зовсім в іншому плані оцінює історик відносини між українцями й Заходом у той період, коли основна частина земель колишньої Київської Русі потрапила під литовсько-польське панування. Спочатку в книзі "Цивілізація перед випробуванням" (1948 р.) він зазначає, що "в чотирнадцятому столітті краща частина споконвічних володінь Русі — майже вся Білорусь та Україна — була... приєднана до західнохристиянського світу"⁴⁷. Називаючи Україну, поряд з Білоруссю "кращою частиною" споконвічних східнослов'янських земель, Тойнбі, на наш погляд, засвідчує своє розуміння місця України в східнослов'янському світі, місця, яке вона займала в минулому й, можливо, посяде в майбутньому.

У 8-му томі "Дослідження історії" вчений висловлюється дещо точніше. Протягом XIV і XV століть, вказує Тойнбі, встановилося "західнохристиянське польське і литовське правління над великими просторами споконвічних володінь руського православного світу, що включали, крім усіх володінь білоруського й українського народів, також і західну окраїну великоруської території навколо Смоленська". Такий стан речей не задовольняв "російську православну універсальну державу", яка утворилася, за Тойнбі, "через включення Новгородської республіки до складу Великого князівства Московського" наприкінці XV ст. У процесі розвитку цієї держави дедалі гостріше стала відчуватись потреба розв'язання так званого "західного питання", важливою складовою частиною якого московити-росіяни вважали "визволення" західноруських (українських та білоруських) земель від західнохристиянського панування⁴⁸.

Особливість тойнбіанського підходу в даному випадку полягає, на наш погляд, у тому, що боротьба між "Польщею-Литвою" (тобто Річчю Посполитою) та Московщиною-Росією за панування над Україною сприймається тут не стільки як міжрелігійний, міжетнічний чи міждержавний конфлікт, скільки як конфлікт передусім міжцивілізаційний. І мова тут йде не про якесь абстрактне протистояння між Заходом та Сходом, а про боротьбу між двома реальними культурно-політичними феноменами — московсько-російським авангардом православної цивілізації та польсько-литовським форпостом цивілізації західної.

У міжцивілізаційній боротьбі за панування над Україною Захід спочатку мав ряд суттєвих переваг. Тойнбі констатує, що "протягом шістнадцятого, сімнадцятого і вісімнадцятого століть влада західної цивілізації над руським населенням у Польщі-Литві посилювалася завдяки су-

купним політичним наслідкам політичного об'єднання Литовського князівства з Польським королівством, яке завершилось у 1569 р., та еkleзiастичної унії великої частини руської православної общини у Польщі-Литві з римо-католицькою церквою у 1594–96 рр.". В українських землях, які "були таким чином прикуті до західного світу цими двома інституційними узами", західна культура в її польському варіанті досягла успіху, "причарувавши місцеву землевласницьку аристократію, українську за походженням...". Історик не забуває згадати й про те, що тенденція до релігійно-культурної вестернізації мала зовсім не однакові наслідки для "верхів" і "низів" українського суспільства: "У той час як колишні православні селяни, які потрапили під релігійне верховенство Папи внаслідок міжцерковної унії 1594–1596 рр., увійшли до уніатської церкви, де їм дозволено було зберігати більшість традиційних обрядів, численні представники колишньої православної знаті пройшли весь відрізок еkleзiастичного шляху вестернізації, ставши католиками латинського обряду"⁴⁹.

Що ж до тих українських православних, які не стали ні греко-католиками, ні римо-католиками, то їх також не оминула вестернізація. Використавши матеріал з книги Н. Зернова "Москва - третій Рим", Тойнбі зазначає у 7-му томі "Дослідження історії", що "під римо-католицьким пануванням українське православне духовенство, незалежно від того, чи воно опиралося на повернення в католицизм, чи поступалося йому, було змушене вивчати римо-католицьку теологію і в процесі цього переорієнтовувало свою ментальність частково на західний світогляд"⁵⁰. А у 8-му томі названої праці, посилаючись на книгу С. Платонова "Історія Росії від її витоків до 1918 р." (опублікована французькою мовою у Парижі в 1929 р.) та на 4-ий том "Історії Росії" В. Ключевського (опублікований у Берліні німецькою мовою в 1925–1926 рр.), Тойнбі дещо уточнює свої міркування щодо західних впливів на українських православних: "Під польсько-езуїтським урядуванням у Києві навіть та частина православного духовенства, яка відкинула міжцерковну унію 1594–1596 рр., тим не менше відчула на собі глибокий вплив культури і етосу (специфічного духу, характеру. - В.С.) тридентинської римської церкви..."⁵¹.

Підкреслюючи "глибокий вплив культури й етосу" римо-католиків на свідомість саме православної частини українського духовенства, Тойнбі поставив під сумнів приналежність українців виключно до православної цивілізації. Адже, згідно з його концепцією міжцивілізаційних контактів, духовно-культурне ядро суспільства найважче піддається чужим цивілізаційним впливам. А якщо мова йде про "глибокий вплив" західнохристиянської культури на "ментальність" української духовної еліти, переорієнтованої "частково на західний світогляд", то тут ми маємо всі підстави вважати українське суспільство вказаної епохи своєрідним соціокультурним феноменом, іманентними особливостями якого є: а) відкритість до різних культурно-цивілізаційних впливів; б) одночасна включеність до процесів, які відбуваються як у православній, так і в західній цивілізаціях; в) поєднання православної традиції з прозахідною спрямованістю культурного розвитку.

Інтерцивілізаційна специфіка українців зумовила їхню особливу комунікативну роль не лише у взаємодії між західною та православною цивілізаціями, а й у перенесенні надбань бшш відкритої (зовнішнім впливам) й розвинутої частини православної світу в замкнуту й ізольовану Московщину, у цей своєрідний "православний Непал". Сприятливі умови для цих процесів виникли, вважає Тойнбі, не після Переяславської угоди (яку він навіть не згадує), а після Андрусівського миру (1667 р.). Як видно з підтекстових приміток 7-го тому "Дослідження історії", історик спирався у своїх висновках на такі вторинні джерела,

як книги "Петро Великий і Османська імперія" Б. Самнера та "Москва — третій Рим" Н. Зернова. З праці Б. Самнера Тойнбі використав матеріал про суперечливі релігійно-культурні взаємини України з Московщиною в останні десятиліття XVII ст. З одного боку, тут йдеться про те, що в останній чверті XVII ст. саме "Київ (який Польща-Литва передала Московщині у 1667 р.), а не Константинополь, виявив себе як провідний православний чинник культурного впливу на Росію". "Українці, а не греки, — продовжує Тойнбі вслід за В. Самнером, — стали в Росії провідними представниками нових тенденцій православної думки та освіти". Але, з іншого боку, Тойнбі, як і Самнер, звертає увагу на подію, що стала передумовою духовно-релігійної асиміляції православних українців: "Коли у 1685— 86 рр. київська митрополія потрапила під юрисдикцію московського патріархату, це було здійснено без попередньої згоди Константинополя, а (вселенському) патріархові затишалося лише реєструвати марні протести"⁵².

Вже сам зміст використаного британським істориком матеріалу свідчить про його здатність побачити сутність проблеми українсько-російських відносин останньої чверті XVII ст. Тойнбі звертає увагу на двоякий характер цих стосунків. Адже українське Лівобережжя, потрапивши під штаду московського патріарха в юридично-адміністративному плані, водночас підпорядкувало собі московитів у плані духовно-культурному. Це непогано ілюструє один із "законів" Тойнбі, згідно з яким духовно вище суспільство, підкорене варварами, неминуче встановлює свій духовно-культурний вплив над останніми.

Досить чітко з даного приводу вчений висловлюється у 8-му томі "Дослідження історії": "Військова й політична перемога, яку Росія зрештою здобула над Заходом на цьому континентальному європейському фронті, була компенсована в культурному плані наступним поширенням нових західних впливів з цих напіввестернізованих просторів споконвічної руської землі на Московщину...". І далі: "Найбільш важливою окремою подією в цьому довготривалому процесі було придбання Москвою у 1667 році Києва, українського міста, яке було політичною й культурною столицею домосковської Русі і яке, під московським правлінням, згодом стало могутньою передатною станцією західних культурних впливів"⁵³.

Привертає увагу те, що англійський історик посилається тут на працю, спеціально присвячену історії України, — на книгу В. Аллена "Україна, історія", яка була опублікована в 1940 р. у Кембріджі.

У вищенаведеному контексті культурного контрнаступу західної цивілізації Тойнбі розглядає активну участь українців у проведенні петровських реформ. Так, використавши вищезгадану книгу Н. Зернова "Москва — третій Рим", він пише у 7-му томі "Дослідження історії": "Петро також вселив домішку західного духу в московську церкву, заповнивши ключові посади російської православної ієрархії, досі зайняті московитами, українськими церковнослужителями з Києва та українських територій на схід від Дніпра, які Московщина перебрала від Польщі—Литви у 1667 році."⁵⁴ Подібну оцінку ролі українців у процесі петровських реформ вчений висловлює й у 8-му томі "Дослідження історії", зазначаючи, що "після переходу Києва з-під польського до московського суверенітету Петро Великий знайшов серед київських православних священників податливе знаряддя для проведення заходів, за допомогою яких він змусив менше зговірливу московську православну церкву погодитися з його власною вестернізаторською політикою"⁵⁵. А це, на наш погляд, є свідченням того, що дані висновки Тойнбі були не випадковістю, а результом глибокого осмислення використаного ним матеріалу.

Підтвердженням цього є книга "Людство і мати Земля", написана вчений 1974 р. і опублікована в 1978 р., тобто вже після смерті автора. У цій праці, основним завданням якої було, за словами самого Тойнбі,

дати вичерпну загальну перспективу Історії людства в розповідній формі"⁵⁶, ми знову знаходимо міркування про стимулюючу роль українців в озахідненні Росії. Так, називаючи "революційну вестернізацію Росії Петром Великим" "найважливішою подією в історії східного православного світу в сімнадцятому й вісімнадцятому століттях", учений водночас зауважує: "Петро не розпочав цей процес. Західні впливи вже проникли в Росію через порт Архангельськ на Білому морі, а також через українську східну православну церкву, яка потрапила під західний вплив, коли Україна була під польсько-литовським правлінням. ...Петро як не розпочав вестернізацію, так і не закінчив її"⁵⁷.

Основним результатом боротьби між Заходом і Росією за панування над Україною британський історик, як бачимо, вважав не стільки військово-політичну перемогу Росії, скільки духовно-культурне завоювання напіввестернізованою Україною напівзамкнутої православно-традиціоналістської Росії. Тойнбі цілком доречно звернув увагу на те, що українці передусім відігравали роль "троянського коня" західної цивілізації всередині московсько-російського відгалуження православної цивілізації.

Ознайомлення з особливостями тойнбіанської інтерпретації деяких ключових проблем історії Русі-України XI–XVIII ст. дозволяє нам відкрити ще одну грань нашого історичного минулого. Наукова спадщина Тойнбі, і це найважливіше, спонукає нас до осмислення й переосмислення багатьох проблем української історії у контексті міжцивілізаційних відносин. А це нам потрібно для того, щоб відповісти на кардинальні питання сучасності. Яка цивілізаційна орієнтація є оптимальною, з точки зору забезпечення повнокровного розвитку українського соціуму, чи принаймні збереження його від подальшої асиміляції. При яких умовах посередництво українців у міжцивілізаційних (чи міжкультурних) контактах працюватиме не на чужинців, а на самих посередників? Якщо українці в минулому були "відкритим" (для зовнішніх впливів, особливо західноєвропейських) суспільством, то чи не пора нам і тепер рішуче й настійливо розвивати цю "відкритість" хоча б заради депровінціалізації і реєвропеїзації нашого суспільства?

Заслуга Тойнбі, отже, і в тому, що, "підштовхуючи" нас до вивчення історії України як поліцивілізаційного (чи принаймні бідавілізаційного) феномена, він змушує нас замислитися над проблемою тісного взаємозв'язку між саморозвитком українців та їхніми прозахідними ціннісними орієнтаціями. Українці повинні прагнути до тісніших зв'язків із західною цивілізацією не для того, щоб "втекти" від православних народів-сусідів. Навпаки, українці мають повернути собі ту провідну роль у східнохристиянському світі, яка їм раніше (в окремі періоди історії і в окремих сферах, зокрема у духовно-культурній) належала. Історичне минуле, актуалізоване у працях Тойнбі, повинно спонукати сучасних політичних лідерів України усвідомити це надзавдання для українців XXI ст.

¹ K o h n Н. Toynbee and Russia // The intent of Toynbee's history / Ed. by E. T. Gargaii. — Chicago: Loyola university press, 1961. — P. 113.

² Див. напр.: A bibliography of Arnold J. Toynbee / Compiled by S. F. Morton. — Oxford. Oxford university press, 1980. — P. 242; П а в л е н к о Ю. В. Критический анализ теории зарождения цивилизации Тойнби // Теория и методы археологических исследований. Сб. науч. трудов. — К., 1982. — С. 89—110; П а в л е н к о Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). — К., 1989; П а в л е н к о Ю. В. Арнольд Джозеф Тойнби. К 100-летию со дня рождения // Юбилей науки. 1989. — К., 1990. — С. 439—459; П а в л е н к о Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. Навч. посібник. — К., 1996; Т о л п и г о О. Кілька слів про Тойнбі // Філософська і соціологічна думка; — 1993. — №. — С. 137—142; Т к а ч е н к о В. М. Україна: історіософія самоорганізації. — К., 1994; М а р ц и н ю к І. М. Проблеми сучасної української історіографії в контексті концепції світової історії Арнольда Тойнбі // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали

- Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15—17 листопада 1995). — Харків, 1995. — С. 143—148; М а р ц и н ю к І. Історія людства — історія народів чи цивілізацій? // Вісник Національної академії наук України. — 1995. — №1—12. — С. 3—9; П р і ц а к О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір // Т о й н бі А. Дж. Дослідження історії. — К., 1995. — Том. 2. — С. 363—373.
- ³ T h o m p s o n K. W. Toynbee's philosophy of world history and politics. — Baton Rouge etc.: Louisiana state university press, 1985. — P. 216.
- ⁴ T o y n b e e A. J. The Slav peoples // The Political Quarterly. — December 1914. — №. — P. 41.
- ⁵ T o e n b e e A. J. Nationality and the war. — London and Toronto: J. M. Dent and SOILS ltd., 1915. — P. 52.
- ⁶ Toynbee A. J. The new Europe. Some essays in reconstruction. — London and Toronto: J. M. Dent and sons ltd. 1915. — P. 18.
- ⁷ T o y n b e e A. J. The Western question in Greece and Turkey. A study in the contact of civilizations. — London etc.: Constable and company ltd., 1922. — P. VIII.
- ⁸ I b i d. — P. 36.
- ⁹ I b i d.
- ¹⁰ T o y n b e e A. J. A study of History. — London etc.: Oxford university press, 1954. — Vol. 8. — P. 627.
- ¹¹ T o y n b e e A. J. The Western question... — P. 6.
- ¹² T o y n b e e A. J. A Study of History. — London etc.: Oxford university press, 1934. — Vol. 1. — P. 66—67.
- ¹³ I b i d. — P. 31—34.
- ¹⁴ I b i d. — P. 66.
- ¹⁵ I b i d. — Vol. 2. — P. 80.
- ¹⁶ I b i d.
- ¹⁷ T o y n b e e A. J. A Study of History. — L. etc.: Oxford univ. pr., 1961. — Vol. 12. — P. 559, 561.
- ¹⁸ I b i d. — P. 561.
- ¹⁹ T o y n b e e A. J. Christianity among the religions of the world. — L.: Oxford univ. pr., 1958. — P. 46.
- ²⁰ T o y n b e e A. J. Civilization on trial. — New York etc.: Oxford univ. pr., 1948. — P. 6—7.
- ²¹ T o y n b e e A. J. The Slav peoples. — P. 36.
- ²² I b i d. — P. 38.
- ²³ T o y n b e e A. J. The new Europe. — P. 77.
- ²⁴ Див., напр.: Т о у н б е е А. Дж. A Study of History. — Vol. 2. — P. 81.
- ²⁵ T o y n b e e A. J. A Study of History. — Vol. 1. — P. 542.
- ²⁶ К о h n Н. Op. cit. — P. 126—127.
- ²⁷ T o y n b e e A. J. A Study of History. — Vol. 8. — P. 398—403.
- ²⁸ I b i d. — P. 399.
- ²⁹ I b i d. — P. 400.
- ³⁰ I b i d.
- ³¹ I b i d.
- ³² I b i d. — P. 402—403.
- ³³ I b i d. — P. 399, 403.
- ³⁴ H a l e c k i J. From Florence to Brest (1439—1596). — 2-nd ed. — Rome: Archon books 1968. — 456 p.
- ³⁵ I b i d. — P. 18, 20.
- ³⁶ T o y n b e e A. J. A Study of History. — Vol. 2. — P. 154.
- ³⁷ T o y n b e e A. J. A Study of History. — L. etc.: Oxford univ. pr., 1939. — Vol. 4. — P. 95.
- ³⁸ I b i d. — P. 95—96.
- ³⁹ Див. С у б т е л ь н и й О. Україна: історія. — 2-е вид. — К., 1992. — С. 47.
- ⁴⁰ I b i d. — P. 154—155.
- ⁴¹ I b i d. — P. 155.
- ⁴² T o y n b e e A. J. The Slav peoples. — P. 41.
- ⁴³ T o y n b e e A. J. A Study of History. — Vol. 2. — P. 155.
- ⁴⁴ I b i d. — P. 155—156.
- ⁴⁵ I b i d. — P. 157.
- ⁴⁶ T o y n b e e A. J. Civilization on trial. — P. 168.
- ⁴⁷ T o y n b e e A. J. A Study of History. — Vol. 8. — P. 126.
- ⁴⁸ I b i d. — P. 126—127.
- ⁴⁹ T o y n b e e A. J. A Study of History. — L. etc.: Oxford univ. pr., 1954. — Vol. 7. — P. 38.
- ⁵⁰ I b i d. — Vol. 8. — P. 128—129.
- ⁵¹ I b i d. — Vol. 7. — P. 38.
- ⁵² I b i d. — Vol. 8. — P. 128.
- ⁵³ I b i d. — Vol. 7. — P. 38.
- ⁵⁴ I b i d. — Vol. 7. — P. 38.
- ⁵⁵ I b i d. — Vol. 8. — P. 128.
- ⁵⁶ T o y n b e e A. J. Mankind and mother Earth. — L., Granada publishing, 1978. — P. XI.
- ⁵⁷ I b i d. — P. 549.